

УДК 342.4

Іщенко Віталій Олександрович

студент юридичного факультету

Сумського національного аграрного університету

Ishchenko Vitalii

Student of the

Sumy National Agrarian University

**ВЕРХОВЕНСТВО І ПРЯМА ДІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ НОРМ ЯК
ОСНОВНІ ВЛАСТИВОСТІ КОНСТИТУЦІЇ
SUPREMEANCE AND DIRECT EFFECT OF CONSTITUTIONAL
NORMS AS THE BASIC PROPERTIES OF THE CONSTITUTION**

***Анотація.** Стаття присвячена таким основним властивостям Конституції як найвища юридична сила і пряма дія конституційних норм. Проаналізовані теоретичні аспекти принципу верховенства Конституції у системі вітчизняного конституціоналізму як однієї з основоположних засад побудови держави і суспільства. З'ясована загальна характеристика прямої дії Конституції України.*

***Ключові слова:** Основний Закон, Конституція України, найвища юридична сила, пряма дія норм, верховенство, конституційні норми.*

***Summary.** The article is devoted to such basic properties of the Constitution as the highest legal force and the direct effect of constitutional norms. The theoretical aspects of the principle of the supremacy of the Constitution in the system of domestic constitutionalism as one of the fundamental principles of building the state and society are analyzed. The general characteristics of the direct effect of the Constitution of Ukraine have been clarified.*

Key words: *Basic Law, Constitution of Ukraine, supreme legal force, direct effect of norms, supremacy, constitutional norms.*

Постановка проблеми. Однією з найбільш гідних суспільних цінностей нашого часу є Конституція. На сьогоднішній день у світі діє понад двісті конституцій. Конституції стали найважливішим надбанням вітчизняної політико-правової думки, втілили найкращі здобутки державотворення, а у ряді країн – нормативно закріпили перемоги у революціях, війнах за незалежність тощо [1].

Найвища юридична сила (верховенство) і пряма дія норм Конституції викликає необхідність розкриття змісту, ролі та значення цих юридичних властивостей. Вони значною мірою впливають на визнання конституції Основним законом, визначаючи її специфічні риси, які відрізняють конституцію від інших законодавчих актів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти конституції досліджували, зокрема, Н.В. Агафонова, М. І. Козюбра, О.В. Оніщенко, Т.С. Подорожна, М.В. Савчин, Т.М. Слінько, Ю.М. Тодика, А.В. Федорончук, С.А. Шеремета тощо.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дослідження верховенства і прямої дії норм Конституції як основних властивості Конституції.

Виклад основного матеріалу. Одним з основних принципів розбудови правової держави, що закріплений частиною першою статті 8 Конституції України, є верховенство права. Цей принцип розкривається в спорідненому, але не тотожному принципі верховенства конституції, який є характерним для більшості сучасних демократичних держав. Американські дослідники Х. Лінз та А. Стефан справедливо називають Основний Закон безпосереднім організуючим принципом верховенства права [2].

Встановлення верховенства Конституції у правовій системі держави зумовлено об'єктивними чинниками, які визначаються юридичною природою цього нормативного акта, його соціальною основою і гуманістичним змістом. Природа Основного Закону передбачає обов'язковість дотримання правових норм всіма без винятку суб'єктами права, незалежно від їх згоди. Тому конституція як акт суверенної установчої влади, має надзаконний характер, це «закон законів», положення якого є первинними щодо всіх елементів правової системи. Те, що, сама назва Конституції України не розкриває змісту цього нормативно-правового акта як «Основного Закону держави», жодним чином не змінює правового статусу цього документа і не послаблює його найвищої юридичної сили. З того, що суверенітет України поширюється на всю її територію, прямо впливає принцип верховенства на всій території України Конституції і законів України. Це вирішальний момент не лише для розуміння державного устрою України або будь-якої іншої країни, а й для аналізу правової системи в цілому [3, с. 61].

Проте варто зауважити, що верховенство конституції характеризує не тільки її положення в ієрархії нормативно-правових актів. Виступаючи юридичною основою для розвитку всіх галузей права, конституція регулює і закріплює процес створення правових норм і актів, що забезпечують проведення політичних, культурних і соціально-економічних перетворень у суспільстві. Отже, сутність юридичного верховенства конституції зумовлена не лише її піднесенням над законом, державою і суспільством, а й найвищою юридичною силою, прямою дією, центральним місцем у правовому регулюванні суспільних відносин. Під конституцію вибудовується вся правова система країни, вона задає вектор майбутньому розвитку держави, закладає правову базу всього суспільного буття. Отже, конституція є законодавчим актом найвищого порядку. Наскільки стабільним та еволюційним буде розвиток самої конституції, наскільки

реформування державної і суспільної сфер життєдіяльності набуває завершеного характеру, настільки стабільним буде й правовий порядок у державі [3, с. 61].

Суть верховенства розкривається в тому, що Конституція, перш за все, встановлює нормативну модель та правову конструкцію найважливіших суспільних відносин, визначаючи тим самим структурні, функціональні та інші зв'язки між різними суспільними інститутами (елементами правової системи), завдяки чому забезпечується правовий порядок. З іншого боку, завдяки реалізації змісту конституційних норм і принципів у законодавство відбувається його гармонізація, забезпечується стабільність та ефективність його розвитку [4, с. 40].

Історичний підхід до верховенства Конституції важливий для виявлення елементів прогресивного розвитку конституційних норм, визначення історичних періодів, коли норми Конституції більшою чи меншою мірою слугували орієнтиром для поточного законодавства і реалізовувались на практиці.

Так, на думку Т.С. Подорожної, верховенство Конституції полягає в тому, що: 1) норми Конституції використовуються в різних судових інстанціях як норми прямої дії у процесі вирішення конкретних справ; 2) Конституція відіграє прогресивну роль у правовому регулюванні основних сфер суспільного і державного життя; 3) конституційні конфлікти і колізії, які виникають між різними суб'єктами права, вирішуються на підставі конституційних норм та на основі конституційного судочинства; 4) забезпечується найвища юридична сила Конституції і пріоритетне застосування в ієрархії законодавчих актів держави; 5) до Конституції обов'язково має бути застосовано системне тлумачення для забезпечення комплексного впливу на правову систему в цілому. Верховенство Конституції в історичному вимірі відображає процес удосконалювання механізму реалізації Конституції, зростання засобів і методів, за

допомогою яких забезпечувалися конституційні права і свободи та виконувалися обов'язки [4, с. 40].

Частина друга статті 8 Конституції України передбачає, що вона має вищу юридичну силу і пряму дію та застосовується по всій території України [5]. Якість вищої юридичної сили Конституції виражає її місце в ієрархії чинних в Україні законодавчих актів. Крім того, вона визначає пріоритет дії та застосування конституційних норм. Цю якість можна розглядати у двох аспектах: у формальному і матеріальному. Формальна характеристика вищої юридичної сили означає, що нормативно-правові акти, які передбачені Конституцією, повинні прийматися з дотриманням конституційної процедури. У разі недодержання порядку, встановленого конституційними нормами, Конституційний Суд України може визнати нормативно-правовий акт таким, що не відповідає Конституції. Матеріальна сторона вищої юридичної сили передбачає, що правові акти в межах, передбачених Конституцією, мають відповідати їй за змістом. Змістова відповідність виражається в несуперечності законів та інших нормативно-правових актів конституційним положенням [4, с. 41].

Отже, Конституція слугує основою всієї правової системи держави, встановлює основні принципи всього права, порядок встановлення правових норм, до якої б галузі права вони не належали, і має своєрідний конституційний характер. У світлі викладеного найважливішою проблемою є дослідження питання про місце Конституції у правовій системі країни. Не до кінця досліджена ця проблема в рамках загальної теорії права, де «правотворчий» зміст Конституції майже не розкривається в системі нормативних актів, а також у галузевих юридичних науках. Як правило, не дається ґрунтовного опису механізму співвідношення конституційних норм з галузями законодавства. Отже, важливе значення має розробка проблеми співвідношення Конституції і законодавства в цілому. Стрімкий розвиток та оновлення законодавства в Україні

вимагають виявлення тих механізмів його співвідношення з Конституцією, з одного боку, і тих «конституційних форм» - з іншого, які забезпечують грамотну розробку конституційних та інших законодавчих актів [4, с. 41].

Найвища юридична сила Конституції України виявляється двояко: по-перше, її норми мають пріоритет над нормами законів і підзаконних нормативно-правових актів, тобто жоден правовий акт країни не може вступати в суперечність з положеннями Конституції; по-друге, всі нормативно-правові акти приймаються органами, передбаченими Конституцією і у порядку, встановленому нею. Щодо закріплення першого аспекту в тексті Основного Закону, то законодавець використав поняття «закони та інші нормативно-правові акти повинні відповідати». На думку О.В. Оніщенка, даний вираз слід розуміти в значенні «не суперечити», оскільки в іншому випадку буде обмежено можливість конкретизації конституційних положень [6, с. 10].

Окремі вчені-юристи зауважують, що Конституція як Основний Закон держави розглядається здебільшого з позицій позитивізму, що зумовлює її аналіз суто як тексту вищої юридичної сили. Проте, оскільки всі галузі права і, відповідно, їх джерела розвиваються, «орієнтуючись на демократичні принципи та відродження власної правової позиції», то і «набувають нового змісту і форми». Отже, як закликають науковці, варто переосмислити «місце та значення міжнародно-правових актів як джерел» з огляду на «дружнє ставлення до міжнародного права», що закріплене в статті 9 Конституції України [7, с. 87].

Представляється доцільною думка І.Є. Словської, яка вважає зазначену позицію передчасною і недоречною. Виваженим є підхід виділення саме Конституції правовим актом із найвищою юридичною силою, а міжнародні договори визнавати обов'язковими до виконання на території України лише в разі їх ратифікації і відповідності Основному Закону держави [8, с. 101].

Зараз традиційно однією з властивостей конституції називають пряму дію конституційних норм [9, с. 90]. Підхід до Основного Закону ґрунтувався на принципі, згідно з яким усі конституційні норми (незалежно від ступеня їхньої конкретності) мають бути нормами прямої дії, що породжують певні правові результати (правовідносини) [10, с. 15]. У результаті вийшло таке формулювання: "Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду за захистом конституційних прав і свобод людини і громадянина гарантується безпосередньо на підставі Конституція України» (ч. 3 ст. 8 Конституції України).

Новий погляд принципово відрізняється від підходів радянської державно-правової думки щодо прямої дії конституційних норм, адже радянські конституції залишалися лише програмними документами і не мали прямої юридичної сили, оскільки їх зміст розкривався через інші правові акти та через прямий урядовий вплив [11, с. 138].

Правознавець Ю.М. Тодика стверджував, що «поступово на зміну «конституції – вітрині», що була характерною для радянського періоду, приходять на «конституція – важіль». Конституція з міфічного правового акта, на який посилались, але насправді не сприймали як документ найвищої юридичної сили, поступово перетворюється на регулятор найважливіших правовідносин в Україні» [12, с. 53].

У пункті 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 01.11.1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» було вказано: «Оскільки Конституція України, як зазначено в її ст.8, має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії» [13].

Як слушно зазначає Л.І. Летнянчин, «Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 1 листопада 1996 р. не лише виявилася довговічною, але й відіграла важливу роль у реалізації прямої дії норм Конституції України, що саме по собі є великим досягненням на пострадянському просторі. Вона створила передумови для подальшого реформування усієї судової системи, дозволила перейти на якісно новий рівень судоустрою, розвинути та посилити потенціал принципу прямої дії норм Конституції України [14, с. 122-123].

В той же час у професійному середовищі триває дискусія щодо ступеня прямої дії норм Конституції. Питання полягає в тому, чи це положення стосується всього тексту Конституції (в тому числі органи державної влади), чи воно стосується лише прав людини.

Так, С.П. Головатий пов'язує припис ч. 3 ст. 8 Конституції про пряму дію норм Конституції з інструментальним механізмом дієвості верховенства права в українській юридичній системі. При цьому вчений вважає, що нормами прямої дії в Конституції є винятково лише ті норми, що стосуються прав і свобод людини і громадянина [15, с. 64-65].

А Л.І. Летнянчина навпаки вважає, що, принцип прямої дії Конституції України поширюється на увесь текст конституції, його адресатом є не лише фізичні особи та юридичні особи приватного права, а й суб'єкти владних повноважень визначених на конституційному рівні, проте останні у своїх діях мають виходити із принципу «розумного самообмеження» [11, с. 145]. Водночас суб'єкти публічних повноважень при прямому застосуванні норм Конституції мають виявляти розсудливість, стриманість, обґрунтованість, переконливість, впевненість у конституційності своїх рішень, дій чи бездіяльності. Основним принципом їх діяльності є обов'язок діяти виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законам України (частина друга ст. 19 Конституції України). Відсутність закону не може бути

критичною умовою реалізації Конституції, не може блокувати прямий характер її норм. З іншого боку, наявність закону (або іншого правового акта) та презумпція його конституційності вимагає чіткого та неухильного його застосування в системному зв'язку з конституційними нормами і принципами, що також запобігає свавіллю держави [11, с. 140].

Деякі науковці виступають за компромісний підхід до прямої дії. На думку А. Шайо, значна частина класичних конституційних положень чітко декларує право або встановлює повноваження, а в даному випадку вони кореспондують із зазначеними обов'язками. Конституційні заборони відносно легко тлумачити; чинність заборони є прямою, тобто розпорядження, видане всупереч приписам, не слід виконувати за умови, що в цій конституційній системі існує судовий контроль. Інакше відбувається, якщо в конституції визначені загальні завдання держави. Розділи конституції, що стосуються цього можуть стати порожніми словами через те, що згідно з панівними на сьогоднішній день поглядами, навіть якщо суд має контрольну функцію, він не може зобов'язати державу, за винятком специфічних випадків, досягати державних цілей і виконувати завдання тим, а не іншим способом. Ця, здавалося б, технічна проблема може підірвати авторитет конституції та/або судів. Утвердження державних завдань утворює особливо тривожну ситуацію, тому що воно встановлює конституційні зобов'язання, до виконання яких судові органи абсолютно неспроможні примусити [16, с. 38].

З теоретичної точки зору під поняттям «пряма дія» конституційних норм слід розуміти не стільки вимогу щодо відсутності додаткового нормативного регламентування, скільки вимогу до якості та змісту такого регулювання. Тобто деталізація норм Конституції на рівні закону через створення механізмів і процедур реалізації конституційної норми не може спростовувати пряму дію такої норми [17, с. 454].

Як зазначає Г. Берченко, визначальним у цьому є аспект прав людини, який завдяки горизонтальній дії Конституції має втілюватися, зокрема, безпосередньо в судовій практиці. Ця ідея нерозривно пов'язана з осмисленням, як природних і невідчужуваних прав особи, що належать їй від народження. Разом з тим Конституційний Суд України ширше трактує принцип прямої дії положень Конституції, поширюючи її не тільки на звернення за судовим захистом своїх прав, а й на повноваження органів влади, встановлені Конституцією України, наприклад, Президента України [11, с. 41],

Що стосується прямої дії норм Конституції, то навіть без наявності окремого закону багато науковців підтримують її. Наприклад, Ю.М. Тодика пов'язував норм ст. 8 Конституції про пряму дію із ситуацією, коли законодавчі акти відсутні. У свій час В.В. Лемак і О.В. Петришин досить глибоко доводили можливість розгляду конституційних скарг і без спеціальної регламентації відповідного порядку нарівно із законом. Схожі проблематичні ситуації, на погляд науковців, «дають підстави для судової правотворчості, коли суди своїми рішеннями забезпечують верховенство конституції та здійснення прав особи, усуваючи в такий засіб неконституційну ситуацію» [16, с. 39].

Л.І. Летнянчин, детально проаналізувавши позиції Конституційного Суду України щодо прямої дії, стверджує, що неприпустимо відмовлятися від його застосування насамперед у сфері реалізації та захисту прав і свобод людини через відсутність окремих законів чи інших правових актів [14, с. 119–121, 124].

До того ж, варто міркувати про використання Конституції шляхом узгодженого тлумачення законів судами в процесі правозастосування. Суди повинні здійснювати конформне тлумачення законодавчих приписів у конституційному світлі. Деякі паралелі можна провести з тими сферами реалізації принципів права регулятивної функції під час

правозастосування, а саме з розкриттям змісту правових норм, які регулюють справу, що розглядається, через їх системною взаємодію із принципами права.

Слід говорити про консенсусне тлумачення законодавчих актів, а не конституції, коли мова йде про вирішення питань їх конституційності. Тобто зміст закону має бути узгоджений із Конституцією, а не навпаки, пристосовувати закон до конституційних положень, а не конституцію до правового регулювання. Крім того, важливо, що узгоджене (конформне) тлумачення законодавчих актів є результатом використання презумпції конституційності в її матеріальному значенні [18, с. 214].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, верховенство Конституції полягає в тому, що: 1) Конституція відіграє активну роль у правовому регулюванні основних сфер суспільного і державного життя; 2) норми Конституції використовуються в різних судових інстанціях як норми прямої дії у процесі вирішення конкретних справ; 3) забезпечується найвища юридична сила Конституції і пріоритетне застосування в ієрархії нормативно-правових актів країни; 4) конституційні конфлікти та колізії, що виникають між різними суб'єктами права, вирішуються на підставі конституційних норм та на основі конституційного правосуддя; 5) щодо Конституції обов'язково застосовується системне тлумачення для забезпечення комплексного впливу на правову систему загалом.

Наразі відсутня суперечка щодо принципової можливості прямої дії норм Конституції через наявність прямої норми – ч. 3 ст. 8 Конституції України. У той же час триває дискусія щодо сфери дії відповідного положення. Широкий підхід поширює пряму дію Конституції на весь її текст. Водночас є деякі застереження. Перше пов'язане з повноваженнями органів державної влади, які виключно визначаються Конституцією (Верховна Рада України, Президент). Оцінка окремих повноважень без

відповідної деталізації на рівні закону може призвести до зловживання ними на практиці. У даному випадку ключовим є відповідний рівень парламентської та президентської правової культури та традицій, розуміння обмежувальної функції конституції.

Крім того, дуже важливим залишається рівень правового регулювання, який не варто нівелювати. При цьому важливу роль має відігравати конституційне правосуддя, яке формує певні юридичні позиції щодо меж повноважень відповідних органів та здійснює наступний конституційний контроль за відповідними нормативно-правовими актами.

Література

1. Конституція України як фактор консолідації українського народу. URL: <http://www.iekvm.kharkov.ua/documents/ky.pdf> (дата звернення: 19.09.2023).
2. Linz Juan J., Alfred E. Stefan. Problems of Democratic Transition and Consolidation Southen. *South America, and Postcommunist Europe*. 1996. Baltimore: Johns University Press. 380 p.
3. Подорожна Т. С. Верховенство конституції як складова верховенства права: проблеми конституціоналізації правового порядку. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 61-64.
4. Подорожна Т. С. Вплив концепції верховенства конституції на теорію конституціоналізму як необхідна умова забезпечення правопорядку в державі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 1. С. 39-42.
5. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 131.
6. Оніщенко О.В. Конституція як основне джерело конституційного права України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». К., 2005. 18 с.

7. Матат А.В. Категорія «джерело права» в аспекті дослідження науки конституційного права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 47. Т. 1. С. 85.
8. Словська І. Є. Принцип верховенства конституції в системі вітчизняного конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 49(1). С. 99-102.
9. Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ: ВАІТЕ, 2020. 462 с.
10. Юзьков Л. Проект нової Конституції України) в редакції від 1 липня 1992 року), винесений на всенародне обговорення. Конституція незалежної України. Книга перша. Київ: Українська правнича фундація, 1995. С. 13–22.
11. Конституційне право України: підручник / Т.М. Слінько, Л.І. Летнянчин, Ф.В. Веніславський; за заг ред. Т.М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.
12. Тодика Ю. М. Конституція України як соціальна цінність. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4 (23). С. 46–54.
13. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 01.11.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text> (дата звернення: 19.09.2023).
14. Летнянчин Л. І. Пряма дія норм Конституції України: від принципу – до практичного застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 4. С. 115–127.
15. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.

16. Шеремета С. А. Пряма дія норм Конституції України: основні підходи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. Вип. 56. С. 37-40.
17. Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри./ Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Ваіте, 2021. 528 с.
18. Різник С.В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 473 с.

References

1. The Constitution of Ukraine as a factor of consolidation of the Ukrainian people. URL: <http://www.iekvm.kharkov.ua/documents/ky.pdf> (access date: 19.09.2023).
2. Linz, Juan J., and Alfred E. Stefan. Problems of Democratic Transition and Consolidation Southen, South America, and Postcommunist Europe. 1996. Baltimore: Johns University Press. 380 p.
3. Podorozhna T. S. The supremacy of the constitution as a component of the rule of law: problems of constitutionalization of the legal order. *Journal of the Kyiv University of Law*. 2017. No. 1. P. 61-64.
4. Podorozhna T. S. The influence of the concept of the supremacy of the constitution on the theory of constitutionalism as a necessary condition for ensuring law and order in the state. *Legal scientific electronic journal*. 2014. No. 1. P. 39-42.
5. Constitution of Ukraine dated June 28, 1996. Verkhovna Rada information. 1996. No. 30. Art. 131.

6. Onishchenko O.V. The Constitution as the main source of constitutional law of Ukraine: autoref. thesis for obtaining sciences. candidate degree law Sciences: specialist 12.00.02 "Constitutional law". K., 2005. 18 p.
7. Matat A.V. The category "source of law" in the aspect of the study of the science of constitutional law of Ukraine. Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. "Law" series. 2017. Issue 47. Vol. 1. P. 85.
8. Slovka I. E. The principle of the supremacy of the constitution in the system of domestic constitutionalism. Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law. 2018. Issue 49(1). P. 99-102.
9. Savchyn M. Comparative constitutional law. Kyiv: VAITE, 2020. 462 p.
10. Yuzkov L. The draft of the new Constitution of Ukraine (as amended from July 1, 1992) submitted for national discussion. Constitution of independent Ukraine. Book one. Kyiv: Ukrainian Legal Foundation, 1995. P. 13–22.
11. Constitutional law of Ukraine: textbook / T.M. Slinko, L.I. Letnyanchyn, F.V. Venislavskyi; for general T.M. Slinko Kharkiv: Pravo, 2020. 592 p.
12. Todyka Yu. M. The Constitution of Ukraine as a social value. Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine. 2000. No. 4(23). P. 46–54.
13. On the application of the Constitution of Ukraine in the administration of justice: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine No. 9 dated November 1, 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text> (access date: 19.09.2023).
14. Letnyanchyn L. I. Direct effect of norms of the Constitution of Ukraine: from principle to practical application. Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. 2017. No. 4. P. 115–127.
15. Constitution of Ukraine. Scientific and practical commentary / editor: V.Ya. Tatsii (chief editor), O.V. Petryshyn (deputy secretary), Yu.G.

Barabash et al.; National Acad. rights of Sciences of Ukraine. 2nd ed., revised. and added Kharkiv: Pravo, 2011. 1128 p.

16. Sheremeta S. A. Direct effect of norms of the Constitution of Ukraine: basic approaches. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence. 2022. Issue 56. P. 37-40.
17. Constitutional law: a textbook / edited by M.I. Kozyubry / Yu.G. Barabash, O.M. Boryslavska, V.M. Wenger, M.I. Kozyubra, A.A. Meleshevich. K.: Waite, 2021. 528 p.
18. Riznyk S.V. Constitutionality of regulatory acts: essence, assessment methodology and system of provision in Ukraine: diss. ... Doctor of Law. Sciences: 12.00.02 / Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2021. 473 p.